

Családon belül

Adalékok Déry Tibor és Aczél György „barátságához”

Személyes vonatkozások

Bár a barátság fogalma aligha tekinthető irodalomtörténeti kategóriának, jelen írás szempontjából mégis elengedhetetlennek tartom, hogy a Déry Tibor és Aczél György viszonyát alapvetően befolyásoló, többé-kevésbé ismert pragmatikus szempontok mellett a politikumon túlmutató személyes vonatkozásokra is felhívjam a figyelmet. Látszólag nem túl bonyolult feladat Déry és az 1956 utáni politikai hatalom, azon belül pedig kifejezetten Déry és Aczél kapcsolatának leírása: a közkeletű értelmezés szerint a börtönből 1960-ban szabadult író időskori nyugalmaért és jólétéért hajlandó volt kompromisszumot kötni a konszolidációban érdekelt hatalommal, ennek megfelelően pedig élete utolsó tizenhét évében igyekezett minél kevesebb-szer szembekeverülni a mindenkori hivatalos állásponttal – amelynek idővel maga is alakító tényezőjévé vált. Nyilvánvalóan van igazság ebben az összefoglalásban, ennek ellenére úgy gondolom, súlyos leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a kollaboráció Déry által választott stratégiája teljes önfeladással járt volna,¹ mint ahogy Aczél motivációinak megértéséhez sem elegendő annyit mondanunk, hogy azokat kizárólag hatalomtechnikai megfontolások vezették. Hogy miért nem, arra pedig – meggyőződésem szerint – olyan, a hétköznapi hatalomgyakorlás és -elviselés eszköztárán túli, nagyon is emberi tulajdonságok tetteket és verbális megnyilvánulásokat egyaránt befolyásolni képes ereje adhatja meg a választ, mint amilyen a hiúság, a büszkeség vagy az erkölcsi integritás megőrzésének szándéka.

Persze nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy éppen ez a szétszalazhatatlanság: egyrészt a szakmai, politikai, hatalmi érdekek, másrészt pedig a személyes rokon- és ellenszenvek tudatos összemosása, a köz- és privát ügyek közötti válaszfal viszonylagossá tétele adta a korszak kultúrpolitikájának lényegét. Déry és Aczél kapcsolata ennek a nagyrészt szándékosan előidézett zavarnak az egyik legjobb példája, a zavar azonban, úgy gondolom, nem egyedül az író cselekedeteire és megnyilvánulásaira volt hatással: a kettejük levelezéséből fennmaradt küldemények olvastán számomra legalábbis úgy tűnik, időnként maga Aczél is szeretne volna szövetségesi (és nem csatlósi) viszonyként ábrázolni Déryhez fűződő kapcsolatát. Az a tény azonban, hogy az ehhez szükséges egyenrangúság mindvégig csak látszólagos lehetett, felhívja a figyel-

¹ Véleményem szerint Réz Pál is ebbe a hibába esik, amikor „hangos memoárjában” így indokolja hetvenes évekbeli elhidegülését Dérytől: „Tibor a végén nagyon opportunistá lett, beadta a derekát.” Különösen annak fényében tűnik furcsának a korszak visszasságait nagyon jól ismerő Réz mondata, hogy egy másik barátja, Vas István esetében pedig kifejezetten imponálóan tartja, hogy az nyíltan bevallotta neki „bezupálását” Aczélhoz. Réz Pál, *Bokáig pezsgőben*, Magvető, Budapest, 2015, 185.

met az aczéli kultúrpolitika eredendő önellentmondására. Bármennyire is törekedett a hatalom „saját” értelmiségi holdudvarának, belső baráti körének – Révész Sándor szavával: „a Parnasszusnak” – a létrehozására (amelynek saját szándéka szerint Aczél György éppúgy tagja lett volna, mint mondjuk Déry Tibor, Illyés Gyula, Örkény István vagy Juhász Ferenc), ha az értelmiségi lét alapfeltételét, a gondolkodás és a véleményalkotás szabadságát nem akarta – nem is lett volna képes – biztosítani. Ez a mindkét felet érintő szerepzavar azokban a ritka esetekben válik a leginkább kézzelfoghatóvá a kései szemlélő számára, amikor például Déry valamiért megpróbálja kinyilvánítani Aczélétől eltérő szakmai vagy politikai véleményét, amire Aczél a személyes sértettség hangján felel. (Ugyanez a hangnemtévesztés egyébként olykor Dérynél is előfordul.)

Király István közelmúltban megjelent naplójának² egyik „főszereplője” Aczél György, egyik legfontosabb visszatérő témája pedig az irodalomtörténész és a politikus meglehetősen egyoldalúnak tűnő barátsága. A bejegyzések tanúsága szerint Király folyamatosan küzd Aczél megbecsüléséért, de néhány elismerő szónál vagy gesztusnál sosem számíthat többre. Déry esetében némiképp más a helyzet: az ötvenes évekbeli irodalompolitikai tevékenysége okán meglehetősen rossz megítélésű tudóssal ellentétben Déry igen nagy respektussal bírt, ennek megfelelően Aczél is másképp viszonyult hozzá, mint Királyhoz. Dolgozatommal az Aczél–Déry-kapcsolat árnyaltabbá tételéhez igyekszem hozzájárulni. Az alábbiakban közölt, eddig jórészt publikálatlan Aczél- és Déry-levelek – amelyekben sokszor a hagyományos baráti érintkezés nyelvének és a kölcsönös hatalmi függéssel jellemezhető politikai tér nyelvének furcsa összekeveredése figyelhető meg – és azok keletkezési körülményei nagyon érzékletesen mutatják meg, hogy miért nem zárhatjuk ki a személyes vonatkozásokat, ha az író és a politikus kapcsolatának (nem mellékesen pedig az aczéli kultúrpolitika működésének) megértéséhez akarunk közelebb jutni. Déry és Aczél „közös történetének” kezdeti időszakával, ha nem is kimerítően, de meglehetősen részletességgel foglalkozott a történet- és irodalomtörténet-írás.³ A témában hozzáférhető, általam ismert szakirodalmi szövegek legtöbbje azonban mintha nem vetne számot azzal, hogy a két fél kapcsolatában nem kizárólag egyén és politika viszonya, hanem két, számos ponton hasonló és talán még több ponton különböző személyes értékrend találkozása is megmutatkozik. Dolgozatomban a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött Déry-hagyaték, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának Kézirattárában található Aczél-hagyaték dokumentumai – elsősorban a fennmaradt levelek – segítségével igyekszem értelmezni ennek a sajátos érdekbarátságának néhány emlékezetes pillanatát. Az Aczél-hagyatékban összesen 45 darab, Déry és/vagy Déry harmadik felesége, Kunsági Mária által Aczélnek címzett küldemény

² KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, Magvető, Budapest, 2017, 1078.

³ Vö. RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, Budapest, 1997, 117–121.; STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 418–425.; UNGVÁRI Tamás, *Déry, Aczél és a börtön = D. T. úr X.-ben. Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*, szerk. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995, 143–148.; REICHERT Gábor, *1956 mint erkölcsi probléma. Déry Tibor Szerelmem című novelláskötetéről*, Irodalmi Szemle 2016/11., 32–43.

található, a Déry-hagyatékban 25 darab Aczél-üzenet maradt fenn (ezekbe a számokba beletartoznak az egy-kétsoros újévi üdvözlőkártyák, táviratok, képeslapok is). Megjegyzendő, hogy Botka Ferenc halálával a Déry-levelezés kronologikus kiadása 1960-nál megszakadt, ebből következően az Aczél Györggyel váltott levelek közül is csak néhány kapott publicitást az elmúlt évtizedekben, a rendszerezett feldolgozás igénye nélkül. Ebben a dolgozatban én sem vállalkozom e hiány teljes pótlására: arra töreksem, hogy röviden összefoglaljam, ami a hagyatékokban található levelek és egyéb dokumentumok alapján elmondható Aczél György és Déry Tibor hatvanas–hetvenes évekbeli személyes kapcsolatáról.

„Kedves Gyurim”

Révész Sándor szerint a budapesti baloldali, ellenzéki értelmiség köreiben már fiatalon meglehetősen ismertséget és befolyást szerzett Aczél már a harmincas évek közepén jó viszonyba került Déryvel.⁴ A hagyatékokból nem derül ki, hogy kapcsolatuk mennyire volt szoros ekkoriban, de valószínűbbnek tűnik, hogy ha ismerték is egymást, nem álltak túl közeli barátságban. Déry noteszeiben 1945-től kezdve szerepel Aczél neve, címe és telefonszáma, ekkori kapcsolatuk természetéről azonban a hagyatékok nem adnak felvilágosítást.⁵ „A szóbeli hagyomány úgy tartja, hogy 1956 novemberében viszonyuk elhidegült – Dérynek a Központi Munkástanácsban tett felszólalása miatt, amelyben helyeselte a Kádár-kormány elleni sztrájkot” – írja Botka Ferenc, nem nevezve meg az említett „szóbeli hagyomány” forrását.⁶ A rendelkezésre álló információk szűkössége és megbízhatatlansága okán az író és a politikus hatvanas évek előtti kapcsolatáról tehát nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Az Aczél-hagyaték dokumentumai és a fennmaradt levelek arra utalnak, együttműködésük Déry börtönből való szabadulása után vált csak igazán élénkké.

A legkorábbi, találkozásukat bizonyító feljegyzés 1961. augusztus 10-én keletkezett, amelyet Aczél készített akkori felettese, Szirmai István, az MSZMP KB ideológiai és kulturális ügyekkel foglalkozó titkára számára. A találkozó témája az író 1960 utáni „visszatérése” volt az irodalmi életbe, vagyis Déry az előtte álló egzisztenciális lehetőségek felől érdeklődött a politikusnál. A hivatalos szöveg alapján nehéz a két fél ekkori viszonyának jellegére következtetni, de árulkodó lehet az a szakasz, ahol Aczél felidézi a dokumentumban a beszélgetés egy részletét:

[Déry] [sz]eretné hinni magáról, hogy szocialista világnézetű ember. Kommunistának nem meri magát mondani, mert a kommunista aktív cselekvő munkát folytat a szocializmus érdekében, ő pedig ezt az irodalmon kívül már nem tudná vállalni. Szeretne önmagával és a rendszerrel békében élni. Ezért azt kéri

⁴ RÉVÉSZ, I. m., 13.

⁵ BOTKA FERENC, 1965–1977 = DÉRY TIBOR, *Barátságos pesszimizmussal. „A jövőben nem bízom, menetirányunk rossz.” Cikkvek, művek, beszédek, interjúk (1965–1977)*, s. a. r. BOTKA FERENC, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2003, 12.

⁶ Uo.

– s panaszként, hogy többszöri előterjesztése ellenére sem sikerült elérnie – hogy kijárhasson üzemekbe, emberek közé mehessen anélkül, hogy gyanakvást ébresztene maga iránt. Szeretné, ha megjelenhetnének olyan művei, melyek nemcsak hogy nem károsak, hanem kifejezetten a rendszer mellett szólnak, mint pl. antifasiszta és tsz novellája.

Hosszasan ismertette, hogy számára a legnagyobb kín, hogy „családon kívül” van. Részletesen elmondta, hogy olyan helyzetet szeretne, ha már annyi bizalmat ébreszthetne maga iránt, hogy akár a látott hibákról is írhatna anélkül, hogy azt bizalmatlansággal fogadnák és tudatosan félreértenék.

Szóval: teljes jogú „családtag” szeretne lenni.⁷

Nem tudhatjuk, hogy a „családon belülről” kerülés inkább csak taktikai (értsd: megélhetési) okokból volt fontos Dérynek, vagy pedig valóban a közösséghez tartozás vágya ösztönözte ezt a szóhasználatot – netán csak Aczél írta le ekképp a beszélgetést felettese számára. Mindenesetre megfigyelhetjük, hogy éppen a később „kifejlesztett” aczéli kultúrpolitika lényege: írók és hatalom egységének, „családon belüliségének” vágya fogalmazódik meg ezekben a sorokban. Tudható, hogy az író beilleszkedése a „családba” nem ment zökkenőmentesen. Szabadulása utáni első önálló kötete 1963-ban jelenhetett csak meg,⁸ ebben az évben azonban már engedélyezték, hogy a börtönbüntetés miatt nagy nemzetközi érdeklődést kiváltott Déry eleget tegyen nyugat-európai meghívásainak. Utazásának első, bécsi állomásán a tudósítások szerint minden kérdésben (saját letartóztatásának kérdésében is) a hivatalos magyarországi álláspontot képviselte.⁹ A legkorábbi, Aczél hagyatékában fennmaradt Déry-level még az utazás előtt íródott (Aczél legkorábbi, a Déry-hagyatékban található keltezett küldeményén egyébként az 1964. október 17-i dátum szerepel), témája pedig a *G. A. úr X.-ben* című regény, amely Déry börtönévei alatt keletkezett, és amelynek megjelenése ekkor még nem volt biztosra vehető:

Kedves barátom, mellékeltem a regény, mulass jól vele! Örülök, hogy elolvasod. S csak arra kérek, végezz vele időben, úgy hogy nyugodtan – vagy nyugtalanul – elutazhassam – s mert már csak ez az egy példányom van.¹⁰

A levél hangvételéből arra következtethetünk, hogy Déry és Aczél ekkor már meglehetősen jó viszonyban voltak, de persze nem tudhatjuk, hogy a szívélyes sorok mögött valódi őszinteség, avagy érdekből megjátszott kedvesség húzódik-e (esetleg mindkettő együtt). Annyi viszont biztos, hogy a *G. A. úr X.-ben* a következő évben megjelenhetett, és hogy az író az év eleji körutazása során sem feledkezett meg „barátjáról”, hiszen például Koppenhágából is üzent neki a Hotel Richmond fejléces papírján:

⁷ MTA KIK Kt., Ms 6058/125.

⁸ DÉRY Tibor, *Szezelem és más elbeszélések*, Szépirodalmi, Budapest, 1963. A kötettről bővebben lásd REICHERT, 1956 *mint erkölcsi probléma*.

⁹ RÉVÉSZ, I. m., 120.

¹⁰ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Budapest, 1963. január 15. MTA KIK Kt., Ms 6058/79.

„Kedves Gyurim, utolsó állomásunkról még egyszer szeretettel hálával ölelek”.¹¹ A feltehetőleg az utazás engedélyeztetése miatt „küldött” többedszeri hálás ölelés említése mellett ki kell térnünk a megszólításra is: 1963 márciusa után a Déry által írt levelek szinte kivétel nélkül a „Kedves Gyurim” formulával kezdődnek, Déry Tiborné Kunsági Mária (Böbe) 1970 utáni üzeneteinek elején pedig a már-már anyáskodónak ható „Gyurika” megszólítás áll.¹² Természetesen nem érdemes a szükségesnél nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk annak, hogy az író milyen üdvözlő formulával kezdi a politikusnak írt leveleit (például Király István is Gyurinak szólította Aczélt a naplója tanúsága szerint), annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy még a „Parnasszus” más lakóinak sem volt magától értetődő Aczél becézése. Illyés Gyula egy 1979-es naplójegyzetében például így idézi fel egy Aczélnek adott dedikáció történetét: »Zsuzsának, Gyurinak a baráti hűség jegyében, szeretettel.« [...] Ezt, hogy »Gyuri« se írtam még le, kimondását is kerültük.¹³ Aczél egyébként legtöbbször a „Kedves Tibor” és a „Kedves Barátom”, a hetvenes évektől pedig néha a „Kedves Tiborkám” megszólítást alkalmazza.

Szembetűnő, hogy a Déry által írt levelek legnagyobb része Balatonfüreden, az író 1966-ban vásárolt tamáshegyi nyaralójában íródott, és nagyon kevés olyan küldemény van, amelyet Budapesten adtak postára. Merőben gyakorlati okokra vezethető ez vissza: a tamáshegyi villában csak 1970 elején kötötték be a telefont – egyébként több levél éppen ennek elintézésére kéri Aczélt, sőt az egyik üzenetből az is kiderül, hogy (kéretlenül) még Boldizsár Iván is közbenjárt Aczélnál Déryék füredi telefonvonaláért¹⁴ –, vagyis feltételezhetjük, hogy az írásos érintkezés a legtöbb esetben a készülék hiányának volt betudható. Arányaiban is jóval kevesebb 1970 után keletkezett Déry-levél található az Aczél-hagyatékban, illetve a Déry-hagyatékban fennmaradt Aczél-küldemények is javarészt a hatvanas évek második felében íródtak. Ez alapján úgy tűnik, hogy az író és a politikus, ha tehették, inkább telefonon intézték személyes és munkaügyeiket. Annál is inkább, mivel Aczél mindennapi életének köztudomásúlag elengedhetetlen tartozéka volt a telefon: „[K]özeli munkatársai szerint naponta ötven-hatvan telefont is lebonyolított a titkárnőjével együttműködve, a levelekre is jobban szeretett telefonon reagálni, ha ez lehetséges volt” – írja Révész Sándor.¹⁵ Ennek megfelelően a levelek jelentős része mindössze néhány soros, csakis a lényegre szorítkozó üzenetet (általában kéréseket) tartalmaz, befejezés gyanánt nem ritkán éppen arra szólítva fel a címzettet, látogasson le feleségével a balatoni nyaralóba.

Révész Sándor monográfiája részletesen tárgyalja az egyébként kifejezetten puritán életet élő Aczél gyakran alkalmazott technikáját, amely saját befolyásának latba

¹¹ Déry Tibor – Aczél Györgynek, [Koppenhága], 1963. március 13. MTA KIK Kt., Ms 6058/80.

¹² Kunsági Mária fennmaradt levelei alapján úgy tűnik, hogy Déry és Aczél feleségének kapcsolata kifejezetten baráti volt. Aczélt azonban Böbe hol „gyurikázta” leveleiben, hol pedig a hivatalos „Kedves Aczél elvtárs” sorral indított, a játékoság legkisebb nyoma nélkül – például egy 1968-as, a balatonfüredi nyaraló telefonvonalának bevezetését kérelmező levelében, amelynek másolata megtalálható a Déry-hagyatékban. Kunsági Mária – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1968. szeptember 17. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

¹³ ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1979–1980*, Századvég, Budapest, 1994, 146.

¹⁴ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1968. szeptember 18. MTA KIK Kt., Ms 6058/95.

¹⁵ Révész, *I. m.*, 152.

vetésén alapszik: kisebb-nagyobb kérések teljesítésével különböző előnyökhöz jutatta a hozzá fordulókat, aminek következtében kvázi kompromittálja őket, hogy a továbbiakban jogot formálhasson szívességei viszonzására. Persze Aczél nem minden esetben volt engedékeny, s egy-egy kérésnek csak akkor tett eleget, ha a szívesség teljesítésébe fektetett energia rövid vagy hosszú távú „megtérüléssel” kecsegtetett. Utóbbira jó példa lehet az az 1966-os eset, amikor Déry vele próbálja megbeszélni a *Szerelem* és a *Két asszony* című novelláiból készíthető film lehetőségeit – eleinte nem sok sikerrel. Mint tudjuk, a végül 1971-ben bemutatott Makk Károly-mű készületeit rengeteg machináció előzte meg,¹⁶ ezekbe is bepillantást enged néhány Dérytól származó levél. Nem túl meglepő módon ez esetben is anyagi megfontolások vezetnek az íróat abban, hogy Aczélhoz forduljon:

[M]egkérhetnélek, hogy vedd vigyázó szemed a Mafilmre (vagy a Filmfőigazgatóságra), mert íme már több mint egy hónapja, hogy veled a filmszerződésre vonatkozólag megállapodtunk, s eddig még az ujjukat sem mozdították. Nem terhelnék ezzel a kéréssel, ha nem volna nagy szükségem a pénzre; üzleti vállalkozásom, a füredi Tanya már az utolsó tartalékaimat is kiszívta a talpam alól. Úgy látom, Jókai ügyesebben dolgozott, vagy jobb író volt nálam: amerre nézek, mindenhol egy Jókai birtokba botlok. Fogd ezt fel segélykiáltásnak!¹⁷

Tudható, hogy – segélykiáltás ide vagy oda – a *Szerelem*-film ügye ideiglenesen megakadt, úgy tűnik azonban, hogy Déry ez idő alatt sem tétlenkedett: két hónappal későbbi levele szerint korábbi megvalósulatlan filmötletét,¹⁸ *Számadás* című novellájának adaptációját a német Stern TV vette volna gondozásába. Déry – könnyen lehet, hogy finom zsarolás gyanánt, hiszen végül a *Szerelem* is azért készülhetett el Magyarországon, nehogy német produkcióban hozzák tető alá – erről is udvariasan kikéri Aczél véleményét:

[A] Stern TV a letiltott „Két asszony” helyett a „Számadás”-t akarná megfilmesíteni, s mielőtt tárgyalnék veled, a te véleményedet, ill. beleegyezésedet kérem. Az én véleményem a következő: egyrészt a „Számadás” volt az a novella, amelyvel 63-ban újra elkezdtem szereplésemet – ti választottátok ki több novella közül – tehát témája feltehetően nem ütközik államérdekbe. Másrészt, minthogy vagy én írnám a forgatókönyvet, vagy kikötném az ellenőrzés jogát, tehát a feloldozása is megfelelne írói intencióimnak. Én azt hiszem, elmehetne.¹⁹

Nem „mehetett el”, a *Számadás*-film végül nem valósult meg, a későbbi levelekben pedig nem esik szó az ügyről. Ez a két üzenet is jól mutatja azonban azt a magán- és kultúrpolitikai érdekeket, valamint a baráti és a hivatalos érintkezés kódjait gyakran

¹⁶ SZABÓ B. István, *Déry Tibor és a film = D. T. úr X.-ben*, 120–124.

¹⁷ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1966. június 6. MTA KIK Kt., Ms 6058/85.

¹⁸ SZABÓ B., *I. m.*, 119–120.

¹⁹ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1966. augusztus 1. MTA KIK Kt., Ms 6058/87.

összemosó beszédmodot, amely a felek között használatban volt. Déry esetében a szívesességek viszonzása egyébként ritkán jelentette konkrét kérés teljesítését (bár erre is van példa, hiszen mondjuk a Charta '77-ről meglehetősen lekezelő hangon beszélő nyilatkozat egész biztosan Aczél kérésére készült),²⁰ sokkal inkább arra irányult, hogy az író mit *ne* csináljon, vagy milyen kisebb-nagyobb kompromisszumokba menjen bele annak érdekében, hogy a fent említettekhez hasonló esetekben számíthasson Aczél segítségére.

Mint utaltam rá, Déry balatoni leveleinek jelentős része nagyjából azonos séma szerint épül fel: a levélíró általában rögtön a lényegre tér – vagyis előadja jellemzően gyakorlati természetű kérését a címzettnek –, majd mondandója befejeztével meghívja Aczélra a füredi nyaralóba. Tehát először a befolyásos politikushoz fordul, majd mondandója fokozatosan átcsúszik a baráti érintkezés regiszterébe. A gyakorlati jellegű kérések legtöbbször Déry és felesége anyagi ügyeivel vannak összefüggésben: 1963-ban például frissen vásárolt autójának adminisztrációs kötelezettségei miatt fordul Aczélhoz, és kéri a közbenjárását a gyorsabb intézkedéshez.²¹ Az autón és a telefonvonalon kívül rengeteg apró-cseprő ügyben is pártfogója közbenjárását kéri az író: akár Béres-csepp vagy nyugati gyógyszerek beszerzéséről, akár egy ismerőst ért sérelemről, akár az igazságtalannak tartott ebadó módosításáról, akár a balatonfüredi betörők elijesztésére szolgáló riasztópisztoly vételezéséről van szó, Déry mindig számíthat Aczélra. Ezeket a témaköröket követik a szíves invitálások, amelyek majdnem olyan elengedhetetlen tartozékai Déry leveleinek, mint a keltezés vagy az aláírás. Íme, néhány példa:

Végezetül szavadon szeretnék fogni: gyertek le mielőbb Zsuzsával, mert a Balaton e pillanatban potenciáljának legmagasabb fokára emelkedett.²²

[m]ost még egyszer szólunk, hogy látogassatok el hozzánk, gondolom úgy, hogy az éjszakát is nálunk töltitek, mivel fürdőszobákkal, sőt folyóvízzel is bőven el vagyunk látva.²³

Szeretnék megint egyszer itt látni.²⁴

Remélem, megint lejöttek egyszer.²⁵

Ellenben jó lenne, ha mégiscsak lejönnétek hozzánk egyszer egy napsütéses őszi „dumára”.²⁶

²⁰ DÉRY TIBOR, *Nyilatkozat a Charta 77 ügyében = Uő., Barátságos pesszimizmussal*, 311–315.

²¹ Déry Tibor – Aczél Györgynek, [Budapest], 1963. július 1. MTA KIK Kt., Ms 6058/81.

²² Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1966. június 6. MTA KIK Kt., Ms 6058/85.

²³ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1966. július 4. MTA KIK Kt., Ms 6058/86.

²⁴ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1967. július 13. MTA KIK Kt., Ms 6058/88.

²⁵ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1968. június 9. MTA KIK Kt., Ms 6058/93.

²⁶ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1968. szeptember 18. MTA KIK Kt., Ms 6058/95.

Mikor látunk? Már nyár van!!!! Nyár!!!!²⁷

A szeretet a régi, szűnyog kevés, viszki van. Tehát?²⁸

A balatonfüredi látogatások pontos számára a meghívások alapján nem tudunk következtetni, de az évek során egyre közvetlenebbé váló hangnem, és a levelek tanúsága szerint több alkalommal is megvalósult látogatások kétségkívül egy baráti (vagy legalábbis annak tűnő) kapcsolat stádiumairól tudósítanak.

A fent bemutatottakhoz hasonló, vagyis az informális és a hivatalos érintkezés kódjait tudatosan összemósó kommunikáció működik Déry és Aczél között komolyabb vitáik esetében is: az alábbiakban egy 1969-es, Déry hetvenötödik születésnapjához kapcsolódó esettel foglalkozom bővebben, amelyben – valószínűleg egyedülálló módon – nyíltan kifejezésre jut a Déry és Aczél közötti kapcsolat ellentmondásossága.

Egy születésnap i köszöntés

Évszázados hagyományokra tekint vissza nagy íróink nyilvános köszöntése „kerek” évfordulóik, születésnapjaik alkalmából – itthon éppúgy, mint szerte a világon. Az ünnepekt szerző méltatása a tiszteletadás gesztusa mellett az életpálya adott pillanatban történő összegzését, valamint egy közösség – amelyet maga a köszöntésnek teret biztosító fórum reprezentál – értékrendjének színreviteleként is értelmezhető. Sok esetben igen tanulságos következtetésekhez vezethet, ha megvizsgáljuk, kanonizált vagy éppen kevésbé elismert alkotóink melyik napi- vagy hetilapban, folyóiratban, tévéműsorban milyen figyelemben részesülnek – részesülnek-e egyáltalán – ezeken a jeles alkalmakon. Különösképp így van ez, ha vizsgálódásunk időpontja az államszocializmus évtizedeire esik. A szigorúan ellenőrzött nyilvánosság szerkezetéből adódóan a korszakban minden írás- vagy szóbeli megnyilatkozás sajátos többletjelentéssel ruházódott fel, hiszen egy ilyen udvariassági gesztusból vagy annak elmaradásából könnyen lemérhető, hogy az adott művész éppen milyen helyet foglal el a kultúrpolitikai értéktözsében.

Az 1894. október 18-án született Déry hetvenedik születésnapjáról nem sok szó esett a magyar sajtóban. Eleinte tervben volt, hogy Lukács György a Kortársban jelentetheti meg Déryt köszöntő esszéjét, sőt az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. szeptember 16-i ülésén arról is határozat született, hogy „az Új Írás és az Élet és Irodalom is emlékezzen meg az évfordulóról, de a napilapok ne foglalkozzanak azzal.”²⁹ Az Új Írás végül nem közölt méltatást Déry hetvenedik születésnapja alkalmából, az eredetileg a Kortársba tervezett Lukács-cikk pedig itthon nem, „csak” a Frankfurter Allgemeine Zeitung hasábjain jelenhetett meg – a direktíva jól érzékelteti a kádári hatalom ekkori kettős játékát, amely a külföld felé Déry megbecsültségét igyekezett hangsúlyozni, itthon viszont jobbnak látta, ha nem kap az író a kelletténél nagyobb

²⁷ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1971. július 9. MTA KIK Kt., Ms 6058/105.

²⁸ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, [1977.] július 15. MTA KIK Kt., Ms 6058/118.

²⁹ Idézi MURÁNYI Gábor, 1964, Beszélő 1997/6., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1964>.

nyilvánosságot.³⁰ Az *Élet és Irodalom* egy rövid, az író életét pár mondatban ismertető névtelen szerkesztőségi cikkben azért szót ejtett az évfordulóról, a Déryvel szembeni óvatos távolságtartás azonban jól kivehető a szövegből.³¹

Más volt a helyzet Déry hetvenötödik születésnapján, 1969 októberében. A hatalom Déryvel szembeni megváltozott stratégiáját érzékelteti, hogy a sajtóbeli köszöntések mellett³² a Magyar Televízió október 15-én egy félórás beszélgetéssel emlékezett meg az ünnepeltől. Erre az interjúra hivatkozik október 16-án keltezett, eddig publikálatlan levelében Aczél György. Teljes terjedelmében idézem a rendhagyó születésnapi köszöntést:

Kedves Tibor!

Amikor meleg szeretettel gratulálok születésnapodra – bár közismert takarékossgoddal megspóroltad a pohár bort – nem mulasztom el, hogy baráti levélben ne kívánjam azt, hogy még vagy 20-30 évig okozz örömet személyeddel és műveiddel egyaránt, és törj tovább borsot orrom alá.

Nagy „örömmel” hallom, hogy a televízióban a mai kultúrpolitikát valami kicsivel jobbnak minősítetted a réginél, túl nagylelkű szerencsére nem voltál, biztos nem akartad, hogy elbázzuk magunkat és a dicsőség a fejünkbe szálljon. Nem mulasztottad el megjegyezni azt sem – örök hála, amiért a nevem nem említetted –, hogy ma is tombol az önkény, hiszen a magunkfélék önkényesen döntenek abban, hogy mi az, ami a szocializmus javára van, illetőleg mi az, ami ellensége a szocializmusnak.

Én elkéseredésedet megértem, hiszen Neked és az összes magyar íróknak (sajnos nem túl sokan vagytok), a közepes íróknak (sajnos elég van belőlük) és a gyenge íróknak (sajnos, mintha kicsit többen lennének a kelletténél) oly sok kiadatlan kéziratotok van, amit ellenségesnek nyilvánítottak ezen zord kényurak, a kultúra ilyen magamfajta eltiprói.

³⁰ Megjegyzendő, hogy Aczél György egy rövid, a Művelődésügyi Minisztérium fejleces papírjára írt levélben gratulált az íróknak hetvenedik születésnapja alkalmából. Az üzenet zárlatát ugyancsak jellemzőnek tarthatjuk Déry korabeli hivatalos megítélésének ellentmondásossága szempontjából: „Szeretnék (s ez nem egészen önzetlen kívánság!) még nagyon sokáig vitatkozni Veled!” Aczél György – Déry Tibornak, Budapest, 1964. október 17., PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

³¹ Különösen figyelemre méltó a szöveg zárlata, amely elegánsan átsiklik az író hároméves börtönbüntetésének ténye felett: „Az 1956-os ellenforradalom idején sajnálatos módon a barikád túlsó oldalára került. Ennek a korszakának vetülete az ez évben közreadott, de évekkal ezelőtt írt könyve – a magyar irodalom egyik legpresszimizstább regénye –: a G. A. úr X.-ben. Az elmúlt évben, 1963-ban megjelent *Szerelem* című novelláskötete azonban az újbóli hazatalálás ígéretét hordozza. A hetven éves író, aki annyi újrakezdéshez talált erőt pályája során, remélhetőleg még közelebb kerül majd az elkövetkezendő időben az alkotásokban jelentkező emberi és művészi harmóniához, amelyhez a szocialista társadalom szolgáltat alapot. Ehhez kívánunk neki jó egészséget és munkakedvet.” [n. n.], *Déry Tibor hetven éves*, *Élet és Irodalom* 1969. október 17., 9.

³² Az imént említett irodalmi lapok közül például mindegyik közölt valamilyen méltatást 1969 októberében: LUKÁCS György, *Van ítélet – töredékes üdvözet Déry Tibor 75. születésnapjára*, *Új Írás* 1969/10., 80–82.; POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor kikötői és a modern irodalom*, *Kortárs* 1969/10., 1661–1664.; GARAI GÁBOR, *Az újrakezdő ember. Déry Tibor 75 éves*, *Élet és Irodalom* 1969. október 18., 3.

Örökké sajnálni fogom, hogy nem lehettem a tv-riporter helyében, mert akkor teljes baráti szeretetem mellett sem mulaszthattam volna el, hogy felkérjelek, sorold el ezeket a műveket, s óh jajj! félek, Te nagyon zavarba jöttél volna.

De ha már ilyen rendesen megrugdosol és ezt megbocsátottad Magadnak, akkor talán ezt a kis zavart és az én kajánságomat is megbocsáthattad volna nekem.

Tudom, hogy nehéz még írónak is lenni, nemhogy nagy írónak, és még nehezebb, amikor egy eleven, sziporkázó és csöppet sem szobori pózban álló embernek kell elviselnie, hogy róla szobrot faragjanak.

De engedtessek meg nekem – ha sokáig ülsz, illetve állsz modellt dús hajjal, s babérkoszorúval övezve mint ellenzék, hogy egyszer kimozdítsalak szoborságodból és megfenyegesselek: leleplezlek egy ország és nemzetközi közvélemény előtt, hogy Te az ellenzéki pózban kérésünkre tündökölsz, mert szükségünk van hébe-hóba ilyen ellenzéki nyilatkozatokra. Valójában: Te a szó legigazabb értelmében kommunista (sőt konformista) író vagy. De kegyes leszek Hozzád és csak annyit mondok el legközelebb, (azzal már nem is keverlek rossz hírbe, hogy még a bennünket összefűző barátsággal is kompromittáljalak) hogy a ma bemutatandó – általam is többször olvasott költeményed nagy és elkötelezett mű, az Ítélet c. munkád (hivatásos kritikus nem vagyok és így nem hazudok, de még jót mondani sem szeretek szemben – mint tudod) – bár egyes részleteivel vitatkoztam – nemcsak tetszett és nemcsak jelentős mű, hanem a rendszert támogató írás is!

Én tudom, hogy mártír-glóriát viselni jó, és tudom, nehéz bátornak lenni ha nem muszáj, de azért néha végy erőt magadon, győzd le a természetedben rejlő féltékenységet és bátran mondd el legbensőbb, őszinte – a pártot és a rendszert szerető érzéseid is. Mert ha nem teszed, akkor én leleplezlek le, mint rendszerünk nemcsak nagy, de hű íróját.

De most ünnep van és nem akarlak tovább fenyegetni.

Azt, hogy jót írj és mellettünk légy – kívánni sem kell.

Baráti szeretettel:

Aczél György³³

Első, általános észrevételként a levélíró – valós vagy színlelt – feldúltságát emelném ki: Aczél a sértett barát szerepében kezdi mondandóját, aki eleinte csak egy visszafogott utalással érzékelteti nehezményezését, amiért a címzett nem hívta meg születésnapja megünneplésére („bár közismert takarékoszággal megspóroltad a pohár bort”). Aczél a későbbiekben is a baráti élcelődés hangnemét igyekszik imitálni („törj tovább borsot az orrom alá”, „[n]agy »örömmel« hallom”, „örök hála, amiért a nevetem nem említetted”, „óh jajj! félek, Te nagyon zavarba jöttél volna” stb.), a Déryvel szemben megfogalmazott állítások azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy a levélíró éreztetni akarja a közte és levele címzettje között fennálló hierarchikus viszonyt. Az aczéli kultúrpolitika működésébe és a levélíró személyiségébe egyaránt bepillantást enged a nyíltságnak az a foka, ahogyan – személyes dokumentumban talán egyedüli

³³ Aczél György – Déry Tibornak, Budapest, 1969. október 16. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

alkalommal – kifejti a véleményét Déry korabeli szerepéről. A „fenyegetés” szót a barátnak álcázott stílus akár ironikus jelentésárnyalattal is felruházhatná, a szöveg azonban nem hagy kétséget afelől, hogy nagyon is valós fenyegetésről van szó: „Te az ellenzéki pózban kérésünkre tündökölsz, mert szükségünk van hébe-hóba ilyen ellenzéki nyilatkozatokra”, vagyis mi tesszük lehetővé számodra, hogy kritikus megjegyzéseket tégy a fennálló hatalomra, és ha az érdekünk úgy hozza, meg is foszthatunk ettől a lehetőségtől. Aczél szemlátomást megütközött Déry vele szemben elkövetett „árulásán”, és a szívélyesség álarcát egy pillanatra levetve kíméletlenül elmondja a véleményét a rendszernek a végletekig kiszolgáltató, ugyanakkor annak bizonyos kiváltságait maradéktalanul élvező íróról. Különösen hátborzongató a levél utolsó sora: „Azt, hogy jót írj és mellettünk légy – kívánni sem kell.” A hűbérúr magabiztossága ez, aki, bár szóvá teszi sérelmeit, meg van győződve felsőbbrendűségéről, és csak a mihez tartás végett tudatosítja barátként megszólított címzettyével a hatalmi viszonyokat.

A Révész által találóan „offenzív kegygazdálkodásnak” nevezett eljárás korántsem ismeretlen az Aczéllal foglalkozó szakirodalomban, a Dérynek írt levél azonban mintha ennek a viszonyrendszernek egy másik, „belső” oldalát mutatná meg. Aczél születésnap levele önmagában modellezi a politikus és Déry kapcsolatának bonyolult természetét. A nyilvánosság elől eltitkolt érdekarbárság az övék, amelyben bizonyára szerephez jutott a kölcsönös szimpátia is – azonban akárhogy is élték meg ezt a felek, kapcsolatuk végső soron nem válhatott mássá felettes és beosztott időnként egyenrangúnak álcázott viszonyánál.

Érdemes kitérni magára a levél megírását kiváltó televíziós interjúra is. A Déry házaspár naplófüzeteinek tanúsága szerint az interjút 1969. október 1-jén rögzítették a Magyar Televízió munkatársai.³⁴ A felvétel október 15-én, 18 óra 50 perctől – tehát alig egy nappal Aczél György fenti levelének keletkezése előtt – került adásba. Már maga a beszédhelyzet is figyelmet érdemel, a Déry balatonfüredi nyaralójában rögzített interjúnak ugyanis az „ünnepelet” és az őt kérdező Sipos Tamás riporter mellett még egy résztvevője volt: Bodnár György irodalomtörténész. (Sőt a balatonfüredi beszélgetés előtt egy stúdiófelvétel is látható, amelyen egy másik irodalomtörténész, Nagy Péter egy lapról olvassa fel Déry addigi pályájáról írt rövid értékelését.) Az *Ítélet nincsből* ismert malomkő asztal mellett folytatott életútösszegzésnek a sugallt szándék szerint bizonyára Bodnár hivatott megadni az irodalomtörténeti távlatot, szembevetendő azonban, hogy a szakember mindig a beszélgetés kényes pontjain kér szót. Bodnár végig kínosan ügyel rá, hogy az interjú a megfelelő mederben haladjon: első megszólalásában Déry alkotói korszakait értékeli, aminek nyilvánvalóan az életmű és az életút 1956 utáni fejleményei miatt van jelentősége. Bodnár a *Felelet* utáni pályaszakasz bemutatásánál egyetlen félmondatban átugorja az 1952 és 1960 – tehát a *Felelet*-vita utáni időszak és Déry börtönbüntetése – között történeteket:

³⁴ Lásd DÉRY Tibor, *Fogalmazvány Sipos Tamás új kérdéseiből* = Uő., *Barátságos pesszimizmussal*, 143. Botka Ferenc utal rá a közzétett dokumentum elé írt jegyzetében, hogy magát az adásba került interjút nem sikerült fellelnie. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Turi Mártonnak, aki az MTVA Archívumában megtalálta és digitalizálta a felvételt, lehetővé téve számomra, hogy azt összevessem Aczél György levelével.

Ez a korszak [ti. *A befejezetlen mondattal* kezdődő modern realista korszak – R. G.] a *Felelettel* folytatódik, és '57-ben figyelünk meg, tehát az '56 utáni tragikus események utáni időszakban figyelhetünk meg Dérynél egy újabb változást. Ennek az újabb szakasznak két perdöntő dokumentuma a *G. A. úr X.-ben* és *A kiközösítő*.

Bodnár értékelését Déry semmivel nem egészíti ki, sőt a szakmai áttekintés után ki is jelenti Sipos kérdésére, hogy, mivel ő képtelen irodalomtörténeti fogalmakban gondolkodni, inkább „irodalomtörténész barátjára” bízna munkássága korszakolását. Egy, a Déry-hagyatékban található fogalmazvány egyébként arról tanúskodik – túl azon, hogy a beszélgetés korántsem volt spontán, hiszen az adásba került változat jó néhány fordulata már ebben a Déry által írt vázlatban olvasható –, hogy Sipos eredetileg rákérdezett Déry 1956 körüli tevékenységére. A tizenkét pontba szedett vázlat hetedik pontja (az újságíró feltehetőleg írásban küldte el kérdéseit még október 1. előtt, Déry pedig előre megírta a kamera előtt elmondott válaszait – a dokumentumon a kérdések nem, csak a válaszok szerepelnek) legalábbis erre utal:

Azt hiszem, életemnek azok közé a nagyon ritka pillanatai közé tartozott, amikor politikusként gondolkodtam. Úgy láttam, elérkezett az ideje, h[ogy] a nyilvánosság előtt elmondhatom a véleményemet arról, h[ogy] milyen háttorzongató ostobaságokat követnek el [az] ir[odalom]pol[itiká]ban. A szakmámról beszéltem most is csak, de természetes, h[ogy] ez szorosan összefüggött a R[ákosi]-rendszer egész hálójával. Rögtön ki is zártak a pártból.³⁵

Nem tudni, hogy ezek a mondatok a kamera előtt is elhangzottak-e, de még ha elhangzottak is, végül nem kerültek adásba, ahogy a vázlat ötödik pontja sem, amely akár Déry 1957-es perére és bebörtönzésére is vonatkozhat: „Törvényszéken enyhítő körülmény, h[ogy] n[éha] optimista képet is tudtam adni.”³⁶

Déry visszafogottsága, a vitás szituációk tudatos elkerülése több helyütt érzékelhető az interjúbán. Saját életművében való jártasságának kétségbe vonása mellett akkor figyelhető meg leginkább, amikor a beszélgetés a *Feleletre*, ebből kifolyólag pedig irodalom és politika viszonyára terelődik. Az író így kezdi a választ Sipos kérdésére: „A könyvről magáról nem mondanék véleményt, mert nincs is véleményem róla.” Azonban hiába a rendkívül óvatos felütés, az interjúalany az emberiség általános problémáinak emlegetéséről lassan átterészkedik irodalom és politika viszonyának ingoványos terepére (az interjúbán elhangzott, alább idézett mondatok egyébként szinte szóról szóra megtalálhatók az említett vázlatban is):

Mármost ami a politikának és a művészetnek a viszonyát illeti, arról az a mondanivalóm, hogy a politika mindig időhöz és térhez kötött saját céljait követi, és ezeket kéri számon a művésztől is. A politika egyértelmű válaszokat kér, holott

³⁵ Uo., 145.

³⁶ Uo.

a művészet csak polifón válaszokat tud adni. Ez történt ebben az esetben is. A Rákosi-korszakban [...] az irodalompolitikának az volt a kívánsága, hogy a mű közvetlenül szolgálja az ő politikai céljait. Én tulajdonképpen nem szeretek halottakkal vitatkozni, tapintatlanságnak tartom, de azért kénytelen vagyok itt mégis Révai Józsefre hivatkozni, akit rendkívüli szellemnek tartok, noha eltúrta azt, hogy bezárják a dogmatikus, zsdanovi irodalompolitikának a kalodájába. Ő olyasmit követelt a *Felelettől*, a művészettől általában, ami nem járt ki neki.

Ezt követően Déry igyekszik elütni a kellemetlen témát: „Persze ez nem tudom, hogy érdekli-e a mai olvasót, aki nem ismeri az akkori életünket, és ennél fogva nem is érti az akkori vitáinkat. Sőt, magyarul: ostobaságnak tartja azokat. Az is volt.” Ezen a ponton újra közbelép Bodnár György, aki hosszas fejtegetésbe kezd a *Felelet*-vita kapcsán, nem feledkezve meg arról sem, hogy ő maga is a bírálók oldalán vett részt az 1952-es polémiában – bár arról egyikük sem tesz említést, hogy Bodnár éppen ebben az időszakban a vitára nagy erővel készülő Révai József titkáráként dolgozott.³⁷ Feltűnő, hogy a beszélgetésnek ez a része több vágást is tartalmaz, sőt Bodnár fejtegetéseit – és az egész témakört – is egy hirtelen vágás után rekesztik be. Bodnár után hirtelen Déry szólal meg: „Kérlek, engedd meg, hogy most én szakítsalak félbe. Tudniillik attól félek, hogy túlságosan száraz irodalomtörténeti és elméleti fejtegetéseink a kedves nézőt [Déry ezen a ponton a kamerába néz – R. G.] esetleg untatni fogják, és lecsavarja a készüléket.”

Az adás legnagyobb részében tehát érzékelhető, hogy az író igyekszik elkerülni bármiféle vitás helyzetet a beszélgetőpartnerekkel (főleg Bodnárral), bizonyos pillanatokban azonban ehhez képest váratlanul markáns állításokat tesz. Ilyen például az Aczél idézett levelében kifogásolt „ellenzékiiség” témaköre is. Természetesen Déry nem a kádári Magyarországot nevezi meg ellenzékiisége célpontjaként, sokkal inkább általános művészi alapállásról beszél – ahogy egyébként Pomogáts Béla is a *lázadást* határozta meg a szerző életművét alapvetően strukturáló tulajdonságként néhány évvel később megjelent Déry-monográfiájában.³⁸ Ennek ellenére Déry – ugyancsak előre megírt – mondatai könnyen kelthették a nézőben azt a benyomást, hogy saját koráról is beszél, amikor azt mondja:

A művész minden társadalmi rendszerben ellenzék, még az olyanokban is, amelyek általában helyesek. Az én állandó ellenzékiiségem, ha mélyebben nézzük a lapangó motívumait, akkor valószínűleg abból fakad, hogy nem tudok kibékülni azokkal az életkörülményekkel, amelyeket az emberiség a maga számára tett. [sic!] Ez a teremtés, hát hogy mondjam, inkább önromboló, zabolátlan indulataival történt, mint rendteremtő kedvével, mint alkotó fantáziájával. Egyszóval: inkább az ostobaságával, mint a bölcsességével. Ez vonatkozik a magunk életére is, természetesen.

³⁷ Bodnár György szerepéről a *Felelet*-vita és Déry 1952 utáni megítélése kapcsán lásd REICHERT Gábor, *Önkritika vagy „bravúr-stikli”? Déry Tibor Simon Menyhért születése című kisregényéről*, Irodalomismeret 2013/4., 76–79.

³⁸ POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor*, Akadémiai, Budapest, 1974, 199.

Sipos Tamás mentőkérdésére, amely Déryt segítettő különbséget tenne destruktív és konstruktív ellenzékiesség között, Déryt egyértelműen az utóbbi kategóriába sorolva, az író nem sokat módosít előző kijelentésén: „Én nem tudom, hogy melyik a kettő közül [...] Ezek a viták, ezek nemcsak, nem is elsősorban az olvasóval való viták voltak, hanem mondjuk a mindenkori hivatalos instanciával.

A *Felelet*-vita félbeszakított értelmezése után Sipos nyílt színvallásra készíteti Déryt, hiszen irodalom és politika témakörénél maradva a hatvanas évek irodalom-politikájáról kérdezi az író. Az interjúalany itt is igyekszik árnyalt választ adni, azonban – mint a fenti levélből is kiderül – éppen ez a viszonylagos őszinteség váltotta ki Aczél rosszallását:

Hát azzal [ti. a hatvanas évek végi művelődéspolitikával – R. G.] jobban ki vagyok békülve. Mert alapjában véve, nagy általánosságban az íróra bízva, hogy a saját receptje szerint boldoguljon, persze azzal az egy feltétellel, hogy ne támadja a szocializmust. Mármost hogy mi minősül támadásnak, mi nem, abban persze nem tudok mindig egyetérteni a hivatalos nézettel, amelyet, hát, gyakran kényszerűen, ismétlem, kényszerűen irodalmon kívüli, belpolitikai vagy külpolitikai szempontok formálnak. Még talán tegyem hozzá azt is, hogy a múltban mi azt szoktuk meg, hogy mindig csak a múltból, a régmúltból vitatkozhattunk. Ma az irodalompolitika azt is eltűri, hogy ha a jelenünkről ejtünk egy-két szót.

Déry tehát, ha burkoltan is, a művészeti cenzúrára utal a rendszert egyébként pozitívan értékelő – a vázlatban már szintén szereplő, vagyis előre megfogalmazott – válaszában, ez pedig nyilvánvalóan sértette a korszak közbeszédének kompromisszumát, amelynek értelmében ajánlatos volt kerülni a cenzúra létének nyilvános elismerését.³⁹ A mindvégig fészkelődő, beszélgetőtársaitól gyakran elforduló, sokszor inkább csak maga elé meredő író utolsó kijelentése nem fest éppen szívderítő képet aktuális lelkiállapotáról. Sipos Tamás azt firtató, meglehetősen furcsa kérdésére, hogy mit szeretne a beszélgetés végén „kényszerítő erővel” elmondani a tévé előtt ülő milliós nézőközönségnek, Déry így felel: „Szeretnék kibékülni a világgal, még akkor is, ha azt gondolom, hogy ez nem rajtam múlik.”

Aczél György szempontjából tulajdonképpen érthető, hogy a politikus miért érezte magát sértve az interjú láttán: az írónak tett számos szívesség folytán Aczél biztosítva érezhette Déry iránta való lojalitását. Az interjúban elhangzó – talán a provokáció szándéka, talán a helyenként önkéntelenül is előtörő őszinteség következtében tett – állításokat a saját hatalmi logikája szerint joggal tekinthette a játékszabályok figyel-

³⁹ Jóval finomabban, de ugyancsak erre utal Déry a Magyar Hírlapban közölt, a születésnapján megjelent riportban is: „Nem tudok erről mást mondani, mint amit a minapi televíziós riportban fogalmaztam meg. Volt egy időszak, éppen a *Felelet* megjelenésének éve, amikor a politika az irodalomtól azt várta, hogy a napi politikai kérdésekre közvetlen választ adjon. A művészet azonban nem tehet le arról, hogy az emberi és társadalmi problémákról ne összetetten szöjjön, azokat a maguk ellentmondásos bonyolultságában érzékeltesse. Csak megismételni tudom, ma már összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a művész helyzete; gondolatait szabadon fogalmazhatja meg, természetesen számolva a szocializmus alapvető társadalmi igazával.” SZOMBATHELYI Ervin, *Látogatás Déry Tibornál*, Magyar Hírlap 1969. október 18., 9.

men kívül hagyásának. Az a tény, hogy Déry előre megírt kérdésekre adott jól megfontolt, javarészt előre megfogalmazott válaszokat, inkább azt a lehetőséget teszi valószínűvé, hogy az író tudatosan feszegette a számára kiszabott határokat – ami még úgy is visszatetszést váltott ki Aczélből, hogy nyilvánvalóan megvágott, az eredetnél ártalmatlanabbá tett anyagot láthattak a televízió nézői.

Sértődések és viszontsértődések

Eddig egyik hagyatékából sem került elő olyan dokumentum, amely arra utalna, hogy Déry válaszolt volna Aczél levelére, és az sem látszik bizonyítottnak, hogy az emlékezetre sikeredett hetvenötödik születésnap alapvetően változtatott volna kettejük kapcsolatán.⁴⁰ Egy évvel a születésnap összezördülés után viszont újabb vita kerekedik közöttük, amely mögött akár Aczél sértettségét is sejthetjük. Ha ez így van, akkor a politikus a korábbi tévéinterjúra *Eszmének erejével* című, 1970-ben megjelent tanulmánykötetében „felel”, amelyből a szerző Dérynek is küldött tiszteletpéldányt.⁴¹ Már Déry első, a könyvet megköszönő egysoros levele is meglehetősen furcsa:

Kedves barátom,
megkaptam a tanulmányaidat, köszönöm. Méltánylom, hogy nem írtad le a nevetem a könyvben.⁴²

Első olvasásra akár iróniától mentesnek is gondolhatjuk az utolsó mondatot, egy későbbi, befejezetlenül maradt levél azonban meggyőzhet minket arról, hogy Déry nem valódi „méltánylásának” adott hangot rövid üzenetében.

Elolvastam a könyvedet, jobban mondvá még nem el-, csak át-. De ennyi is elég volt annak a megállapítására, hogy majd 300 lapján – noha jórészt irodalmi kérdésekről szól – nem találtál alkalmat arra, hogy akárcsak egyetlen egyszer leírd a nevetem, holott ugyanakkor kortárs magyar írók, öregek, fiatalok, sűrűn szerepelnek szövegedben. A Feleletről ugyan – nevem említése nélkül – írsz másfél sort, de abból is csak annyi derül ki – érdekes, új szempont – hogy a könyvet nem a meg sem nevezett szerző tolla, hanem a szocializmus „társadalmi, történelmi pozíciója” hozta létre, nyilván a szentlélek segédletével.

[...] Révai szektás irodalompolitikáját elemezve név szerint felsorolod a károsultakat; én nyilván a haszonélvezője voltam. S fokozódó érdeklődéssel látom – ami

⁴⁰ Király István naplójának 1970. január 20-i bejegyzése azonban felkeltheti a gyanúkat, hogy az ekkor Aczél tanácsadójaként is működő irodalomtörténész ismerte a Dérynek írt születésnap dorgáló levelet, vagyis az eset nem volt teljesen visszhangtalan: „[Aczél] szeméremet vetem: lebecsüli az igazán fontos kérdéseket, a hatalmi kérdéseket; ugyanakkor magánál összetéveszti (például Déry-levél) az egyént és a hatalmat.” KIRÁLY, *I. m.*, 154. A napló közreadói Déry 1960-as, a nemzetközi PEN Clubnak írt levelére vonatkoztatják Király bejegyzését, de az időpont közelsége és a témakör meghatározása miatt elképzelhetőnek tűnik, hogy az 1969. október 16-i, Dérynek írt Aczél-levélről van szó.

⁴¹ ACZÉL György, *Eszmének erejével*, Kossuth, Budapest, 1970, 347.

⁴² Déry Tibor – Aczél Györgynek, Budapest, 1970. december 21. MTA KIK Kt., Ms 6058/101.

eddig lehetetlennek tűnt – hogy a Felelet-vita ennek az irodalompolitikának a csúcsa, s egyben klinikai kórképe – még a példatárból is kimaradt; meg sem említettetek.

Ez a tényállás erősen rövidítve, kivonatolva. Nem számodra, emlékeztetőül írom le, hisz nálam sokkal jobban ismered, hanem a magam bosszantására. Azt is tudod, hogy 26 év alatt végzett írói munkámat a Magyar Népköztársaság öszszesen egy fél Kossuth-díjjal becsülte meg.⁴³

Nem könnyű megérteni, hogy 1970-ben, hazai és nemzetközi sikerei csúcán Déry mitől érezhette magát nélkülözött, nem kellőképpen megbecsült írónak. Tény, hogy 1948-as Kossuth-díja után nem kapott újabb állami kitüntetést, míg például Illyést 1948 után 1953-ban és 1970-ben, azaz éppen a fenti levél írásának évében is Kossuth-díjjal jutalmazták. Talán ez is közrejátszott Déry sértettségében? Esetleg ekkor jutott el ahhoz a ponthoz, amikortól nem érezte arányosnak az általa vállalt kompromisszumokat az értük járó „ellenszolgáltatással”? Fontos megjegyeznünk, hogy Aczél köztudottan több ember bevonásával – olykor egy teljes munkacsoport foglalkoztatásával⁴⁴ – írta tanulmányait,⁴⁵ így biztosra vehetjük, hogy szándékos lépés volt Déry nevének kihagyása a *Felelet*-vitával is foglalkozó tanulmányból. Talán nem túlzás azt állítani, hogy levelében Déry a kisemmizett ember hangján szólítja meg a „kisemmizésben” kulcsszerepet játszó Aczél, aki azzal, hogy említést sem tett róla kötetében, mintha visszamenőleg is meg akarná fosztani őt korábbi, Aczél közbenjárása nélkül szerzett érdemeitől. Akármi is állhat a háttérben, igencsak árulkodó, hogy Déry sosem fejezte be panaszkodó levelét, annak gépírásos változata mégis megtalálható az Aczél-hagyatékban. Hogyan lehetséges ez? Az író csaknem egy évvel később, az alábbi sorok kíséretében juttatta el addig fiókban őrzött üzenetét Aczélhoz:

Kedves Gyurim,
következetlenség részemről, hogy elküldöm a levelet, miután elhatároztam, hogy nem küldöm el. Azért teszem meg mégis, mert különben rosszabbat gondolhatnál róla, mint amit megérdemel. (Amint láthatod, nincs is befejezve)

De kérem a fotokópiákat!

Ölel

DT⁴⁶

Nem tudhatjuk biztosan, Aczél magától Dérytól, vagy esetleg mástól szerzett-e tudomást a befejezetlen levélről, annak egy évvel későbbi elküldését azonban mindenképpen tanulságos mozzanatként értékelhetjük. Ezúttal nem az egyenrangúságát követelő partner panaszára, hanem a rajtakapott gyerek magyarázkodására ismerhetünk rá, aki inkább meggyónja valós bűneit, nehogy olyan rossztetteket is neki tulajdonítsanak,

⁴³ MTA KIK Kt., Ms 6058/103.

⁴⁴ Révész, I. m., 173.

⁴⁵ Például Király István is több Aczél-tanulmány és -beszéd megírásában segédkezett, többek között éppen az *Eszmének erejével* című kötet esetében: KIRÁLY, I. m., 148.

⁴⁶ Déry Tibor – Aczél Györgynek, [h. n.], 1971. április 3. MTA KIK Kt., Ms 6058/102.

amilyeneket nem követett el. A torzóban maradt levél és a kísérőszöveg egyébként egy „Szigorúan bizalmas!” feliratú, az MSZMP KB fejlécével ellátott borítékban maradt fenn, rajta kézzel – nem Aczél kézírásával – írt jegyzettel: „Déry levele, amit nem küldött el, meg akarta semmisíteni, de el akarta”. Egyébként nem ez az egyetlen eset, amikor egy figyelmességből elküldött könyv eredményez sértődést Aczél és Déry között: Aczél 1974-ben elküldte Dérynek *Szocialista kultúra – közösségi ember* című kötetét,⁴⁷ amit Déry annak rendje és módja szerint levélben meg is köszönt,⁴⁸ ez azonban a jelek szerint nem volt elég a komolyabb értékelést igénylő Aczélnak:

Kedves Tibor!

Köszönöm a kedves sorokat és Böbének külön a hosszú és kimerítő 4 (négy) szavát. [Az említett négy szó Böbe kézírásával olvasható Déry géppel írt levelén: „Csók Böbétől; Zsuzsikám, gyertek!” – R. G.] Nagy balatoni lelkesedést jelenleg nem érzek; részben az időjárás, részben a hangulatom miatt.

Sokszor és meleg szeretettel gondolok, Tibor – hozzám képest – egyenletes, derűs optimizmusodra! Örömet okozott volna, ha érdekelt volna valami ebből a több verejtéket, mint értéket tartalmazó irományhalmazból!

Ismertek engem és tudjátok, hogy véleményem szerint a vitatkozó egyet-nem-értés, a jóízű veszekedés értékes, lassan kivesző ritka kincs, udvariasság meg csak itt-ott akad. [...] ⁴⁹

A sorokból kiérezhető megbántottság és a „vitatkozó egyet-nem-értés” hiányolása ismét mintha arról tanúskodna, hogy Aczél bizonyos esetekben megpróbálta Déryt egyenrangú partnerként kezelni, cserébe viszont – sok minden más mellett – saját munkásságának komolyan vételét is elvárta volna tőle. Az a tény azonban, hogy Déry nem szentelt különösebb figyelmet a frissen megküldött Aczél-kötetnek, ismét csak ennek a viszonynak az álságosságára hívta fel a politikus figyelmét – annál is inkább, mivel az író egy viccet is megengedett magának említett levelében: „Böbe most tanulja betéve az első ötven oldalt. Mire lejtöttök – amiről mihamarabb kérünk előzetes telefonértesítést – nyilván meg is lesz vele.” Déry (vélt) intellektuális fölényét pedig, ahogy többször is láthattuk, Aczél saját (nagyon is valós) hatalmi fölényével igyekezett kompenzálni az ilyen esetekben.

A fentiekén kívül még egy olyan levél található az Aczél-hagyatékban, amely a két fél egy kisebb konfliktusáról tanúskodik. Az 1973 márciusában keltezett Déry-levél az író Buda és Pest egyesítésének századik évfordulója alkalmából írt oratóriumához kapcsolódik. A Magyarország történetét háborúk és árulások egymást követő történeteként elbeszélő szöveg ugyanis eredetileg egy olyan szakaszt is tartalmazott, amely az ötvenes évek és az 1956-os forradalom eseményeire is vonatkoztatható lett volna. Ez a rész végül kimaradt az oratóriumból,⁵⁰ Déry pedig ezt kifogásolja alábbi levelében:

⁴⁷ ACZÉL György, *Szocialista kultúra – közösségi ember*, Kossuth, Budapest, 1974, 414.

⁴⁸ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1974. július 9. MTA KIK Kt., Ms 6058/111.

⁴⁹ Aczél György – Déry Tibornak, keltezetlen [Budapest, 1974. július], PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

⁵⁰ A kivágott részeket lásd DÉRY Tibor, *Ének a városról. Az oratórium kimaradt része = Uő., Barátságos*

[M]egvallom, meghökkenett Illés Endrének az a közlése, hogy eltiltottad, vagy politikusabban, óvtad őt attól, hogy könyvalakban megjelenesse oratóriumom csonkítatlan szövegét. Azt tartom, barátságunkhoz illőbb lett volna, ha nekem is szólsz arról, hogy te, ill. a körülmények megváltoztatták elhatározásodat, s nem egy harmadik személyen át szerzek erről tudomást. Tudod, s meg is szokhattad, hogy különböző [sic!] politikai és irodalompolitikai kívánságaidnak eleget szoktam tenni, s elsősorban nem a fent említett „körülmények”, hanem irántad érzett szeretetem miatt, még olyankor is, amikor nehezemre esik – de végülis a mesterségem védelme is kötelességem.

Mindezt azért nem telefonon közlöm, hanem írásban, mert te kéziratokat gyűjtesz s nem telefonátumokat.⁵¹

Eszerint Déry nem másért, mint az iránta érzett szeretet miatt szokott eleget tenni Aczél „politikai és irodalompolitikai kívánságainak”, és a mestersége védelmeként igyekszik megélni azokat az alkalmakat, amikor nehezebbre esik elszámolnia saját lelkiismeretével. Érdemes megfigyelni a levél udvarias hangütését: Déry meg sem próbálja jobb belátásra bírni Aczél, inkább csak finoman jelzi kifogásait. Az utolsó idézett mondat is mintha arról tanúskodna, hogy Déry legfeljebb önérzete megnyugtató végett írta levelét: tisztában van vele, hogy Aczél gyűjti a neki címzett üzeneteit, vagyis kvázi az utókor előtt igyekszik tisztázni magát az opportunizmus vádjá alól. Egy évvel később is hasonló ügyben keresi Déry Aczél, ezúttal azonban nem ismerjük a levél kontextusát. Annyi viszont megállapítható, hogy az udvarias stílus ezúttal valamivel határozottabb kiállást takar: „[A]rra kérlek, hogy ha kézírataim dolgában van valami kívánságod, azt velem közöld, még ha ez hosszadalmas is. Munkáim sorsáról magam kívánok dönteni.”⁵² Aczél erre a levélre adott válasza egyébként fennmaradt a Déry-hagyatékban: „Tiborkám, elnézést, sajnálom, de igazad van.”⁵³ A politikus rövid, Dérynek a saját „munkái sorsa” feletti rendelkezés jogát látszólag biztosítani kívánó válasza azonban nem volt több üres udvariassági gesztusnál. Jól mutatja ezt, hogy az író egy évvel később, először a Kortársban folytatásokban közölt önéletrajzi kisregénye, a *Kyvagiokén* is csak cenzúrázva, a *Felelet-vitáról* és az 1956-os forradalom utáni börtönbüntetéséről szóló szövegrész kihagyásával jelenhetett meg,⁵⁴ de az 1976-os

—
pesszimizmussal, 199–203. Az Aczél-hagyatékban egyébként megtalálható az oratórium teljes kézírata, mellette pedig egy jegyzetfüzetből kitépett lapon Aczél feljegyzése: „Déry eredeti oratóriumából elhagyta az 56-os részt [más színű tintával:] kérésemre”. MTA KIK Kt., Ms 6058/283.

⁵¹ Déry Tibor – Aczél Györgynek, Budapest, 1973. március 2. MTA KIK Kt., Ms 6058/108.

⁵² Déry Tibor – Aczél Györgynek, Balatonfüred, 1974. június 15. MTA KIK Kt., Ms 6058/110.

⁵³ Aczél György – Déry Tibornak, Budapest, 1974. június 19. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

⁵⁴ A Kortárs-beli közlés harmadik, befejező része egy lábjegyzetben finoman utal rá, hogy az olvasó csonkított szöveget talál a folyóiratban: „A III., befejező részből fejezeteket közlünk. (A szerk.)” Déry Tibor, *Kyvagiokén Regényes életrajz, III., befejező rész*, Kortárs 1975/8., 1179–1204. A kihagyott szövegrészt pedig mind a folyóiratban, mind a későbbi, kötetbeli kiadásokban gondolatjelekkel teleírt sorokkal jelölték a mű közreadói. A *Kyvagiokén*ből kihagyott oldalak a Kortárs akkori felelős szerkesztője, Kovács Sándor Iván jóvoltából fennmaradtak, de a kisregény csonkítatlan változata azóta sem jelent meg. A kihagyott rész a Déry Archívum vonatkozó kötetében olvasható: Déry Tibor, *Kihagyott részek a Kyvagiokén című kisregényből* = Uő., *Barátságos pesszimizmussal*, 263–271.

A *gyilkos és én* utolsó bekezdése is fennakadt a cenzúra szűrőjén.⁵⁵ Persze, nem tudhatjuk, hogy az említett kései Déry-művek megcsonkításában mekkora szerepet játszott Aczél, de a fentiek fényében valószínűnek tűnik, hogy a politikusnak tudomása volt a problémás szövegrészek kihagyásáról.

A fentiekben említett néhány esetet leszámítva Déry és Aczél fennmaradt levelezése kiegyensúlyozott kapcsolatról árulkodik: a bemutatott kivételeket éppen azért tartom jelentősnek, mert egy-egy pillanatra betekintést engednek abba a korántsem egyértelmű viszonyrendszerbe, amelyben a politikus és az író folyamatosan próbálták – hol több, hol kevesebb sikerrel – közös nevezőre hozni személyes érzelmeiket és érdekeiket a mindenkori politikai szükségszerűséggel. Mint látható, az állandósult alkufolyamatot tovább nehezítette az a körülmény, hogy a felek egymás és talán a maguk számára is egy sajátos barátság természetes velejáróiként próbálták meg beállítani az olyan helyzeteket, amelyekbe normális esetben – értsd: szabadabb korszakokban – senkinek nem volna szabad belekeverednie – két állítólagos barátnak pedig különösen nem.

⁵⁵ Ezúttal azonban kompromisszumos megoldás született: a Kortárs 1976/3. számában ugyan nem jelenhetett meg a szerző meglehetősen kiábrándultságáról tanúskodó zárlat („Honka a társadalom öngazolása, megtéríthető és megbüntethető. De mihez kezdjen velem, aki egészében tagadom? Író, megrögzött gonosztevő, aki bár csak másolatban öl, sajnálatos társadalmi tekintélye miatt Honkánál veszélyesebbnek minősítendő.”), az ugyanebben az évben publikált kötetbeli változat viszont már közli a folyóiratból kihagyott bekezdést. DÉRY Tibor, *A gyilkos és én* = *Üő., Kyvagiokén*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 207.